

Norman Geras: *Marxister inför Förintelsen: Trotskij, Deutscher, Mandel*

(Ur *The Legacy of Ernest Mandel*, London: Verso, 1999, s 191-213.)

Jag ska inleda med ett förvånansvärt faktum. I ett upprop till USA:s judar i december 1938, förutsade Leo Trotskij i viss mening den förestående judiska katastrofen. Så här skrev han:

Det är utan svårighet möjligt att föreställa sig vad som väntar judarna bara vid utbrottet av det kommande världskriget. Men även utan krig kommer världsreaktionens närmaste utveckling med säkerhet betyda *judarnas fysiska utrotning*.¹

Detta var bara några få veckor efter Kristallnatten och en månad innan Hitlers ökända riksdagstal den 30 januari 1939, där han ”siade om” att judarna skulle förintas i händelse av världskrig.

Jag kallar Trotskij's förutsägelse ett förvånande faktum. Ty det är ett vanligt och bestående tema i litteraturen om Förintelsen att katastrofen inte gick att förutsäga. Den låg bortom normala erfarenheter, och utanför nyktra politiska prognoser och till och med utanför fantasin. Även när tragedin väl började utvecklas, hade många människor svårt att ta in upplysningarna om vad som gjordes mot judarna, svårt att få ihop bilden av ett omfattande folk mord., svårt att tro. Och det gällde också stora delar av den judiska befolkningen. Senare, efter händelsen, har många haft svårt att begripa dess oerhörda omfattning. Den har i viss mening verkat vara bortom all förståelse och förklaring. Vi har bevis på en sådan reaktion hos ingen mindre än Trotskij's store levnadstecknare. Med anspelning på ”katastrofens fullständigt unika karaktär”, skulle Deutscher senare skriva:

Nazismen hade föresatt sig att ovillkorligt utrota varje judisk man, kvinna och barn inom räckhåll, och detta raseri går utöver en historikers förstånd, som försöker blottlägga motiven bakom människans beteende och skönja intressena bakom motiven. Vem kan analysera de motiv och intressen som låg bakom illdåden i Auschwitz?... [Vi] står inför ett enormt och illavarslande mysterium om den mänskliga naturens urartning, som för alltid kommer att förbrylla och skrämja mänskligheten.²

Hur ska vi förklara Trotskij's förutseende i denna fråga? Var det kanske bara någon sorts tillfällig, mörk ingivelse? Eller grundade sig hypotesen istället på de kunskaper han hade för att försöka förstå sin tids verklighet? Jag kommer vad det lider att föreslå att sanningen låg någonstans mitt

1 Leo Trotskij, *Om den judiska frågan*, på marxistarkiv.se.

2 Isaac Deutscher, ”The Jewish Tragedy and the Historian”, i **The Non-Jewish Jew and other Essays**, London 1968, s 163-64. För en diskussion om omöjligheten att förutsäga Förintelsen och de inledande svårigheterna att tro på den, se: Yehuda Bauer, **The Holocaust in Historical Perspective**, Seattle 1978, s 7, 16-22, 81; Jacob Katz, ”Was the Holocaust Predictable?”, i Y Bauer och N Rotenstreich, **The Holocaust as Historical Experience**, New York 1981, s 23-41; Walter Laqueur, **The Terrible Secret**, London 1980, s 1-10; och Michael Marrus, **The Holocaust in History**, London 1987, s 154-164. Yehuda Bauer går så långt att han säger att ingen förutsåg Förintelsen, oavsett vad som har påståtts om motsatsen, att det mesta någon kunde ha förutsett var ”pogromer, ekonomisk ödeläggelse, svält eller tvångsemigration”, inte ”massmord på miljontals människor”. Jag har ingen aning om Bauer känner till Trotskij's anmärkning som vi har citerat, men oavsett det, så kan jag inte inse hur dessa anmärkningar kan tolkas på det sätt som Bauer påstår. Det är inte bara det att Trotskij skriver så, och betonar: judarnas *fysiska utrotning*, och faktiskt upprepar denna punkt några få rader längre ner, att ”inte bara deras politiska utan även deras fysiska öde” är knuten till det internationella proletariats kamp. Omedelbart innan han gör denna förutsägelse talar han också om judarnas allt mindre plats på planeten, att antalet länder som slänger ut dem hela tiden blir allt fler och antalet som är beredda att ta emot dem ständigt minskar. Det är i *denna* sammanhang han ser och faktiskt säger att ”judarnas fysiska utrotning” är det som logiskt kommer att ske härnäst. Och det var just fysisk utrotning av judarna som Hitler och hans hantlangare satte igång med. Det är givetvis inte samma sak som att säga att Trotskij förutsåg den speciella form som händelserna skulle ta.

emellan. Men jag kommer att komma fram till detta svar via en kritisk granskning av Ernest Mandels tänkande i samma ämne. Det är huvudsyftet med min presentation här, även om mitt mål, med hjälp av det, också är att göra några mer övergripande betraktelser av marxismen som teoretisk struktur i förhållande till nazisternas folkmord mot judarna.

Jag säger kritisk granskning av Mandels tänkande i frågan, och kritisk kommer den att bli, även om den kommer att vara mindre kritisk i förhållande till hans senare uppfattningar jämfört med de tidigare, eftersom det ägde rum en inre utveckling och utvidgning av dem. Och jag måste därför konstatera att en så kritisk granskning kanske verkar malplacerad vid detta tillfälle, som är ägnat att uttrycka och hedra Mandels gärning.* Låt mig bara säga tre saker om det. För det första högtaktade och högtaktar jag precis som övriga deltagare här Mandels liv och verk, och inget av det följande påverkar det. För det andra har jag där det passar återgivit min egen tacksamhetskuld till honom. I synnerhet var det hans arbete som hjälpte mig att förstå den centrala betydelsen hos Rosa Luxemburgs tänkande, och till en fullständig uppfattning om den socialistiska befrielsekampen.³ (Jag hänvisar inte till detta bara på grund av vad han skrev speciellt om Rosa Luxemburg utan också hans politiska skrifter i allmänhet.) För det tredje tror jag inte att Mandel själv skulle nöja sig med något mindre: inget mindre än en öppen hjärtig bedömning i vilken fråga det än gällde, må så vara öppet kritisk.

Ett tidigt försök av honom att bedöma den judiska tragedien är en artikel från 1946, "La question juive au lendemain de la Deuxième Guerre mondiale" ["Den judiska frågan dagen efter det Andra världskriget"]. Var vänliga att komma ihåg att Mandel var 22 eller 23 år gammal när han skrev den, och hur mycket svårare folk (med tanke på tidpunkten, 1946) under flera decennier hade haft att överhuvudtaget förlika sig med katastrofens innebörd. Mandel börjar med att frammana hur fasansfulla händelserna hade varit, och gör han en åtbörd åt den sorts oförmåga att förstå som jag redan har beskrivit med Isaac Deutschers ord. Människans föreställningsförmåga har svårt att begripa innebörden i denna erfarenhet, skriver Mandel. Judarnas olycka verkar "absurd". Tanken "vägrar gå med på att materiella intressen med kall logik skulle kunna ha avgjort utrotningen av detta oräkneliga antal försvarslösa människor."⁴

Men detta är inte det svar som Mandel för sin del vill rekommendera. Han placerar bestämt de europeiska judarnas öde inom den krisdrabbade och döende kapitalismens bredare sammanhang, och han anser att det kan förklaras av denna kris. Och i sammanhang med det Andra världskrigets övriga faser, detta krig som var en produkt av krisen. Det är "kapitalismen [som är] ansvarig för deras [judarnas] tragiska öde och för den återvändsgränd som hela mänskligheten befinner sig i."⁵ Den unge Mandel "sätter också in" nazisternas folkmord mot judarna "i sitt sammanhang" genom att hänvisa till vissa av de allierade makternas handlingar och attityder: deportationen av etniska tyskar från delar av Öst- och Centraleuropa i slutet av kriget; briterernas känslolöshet mot massornas lidande i Indien, eller amerikanernas känslolöshet i samband med användandet av atombomben över Hiroshima; hela den kapitalistiska samhällsordningens, "världens alla regeringars", ansvar för att inte ha kommit det judiska folket till hjälp. Och jämte de 5 miljoner mördade judarna (den siffra Mandel nämner) "hittar man det imperialistiska krigets 60 miljoner offer". Den allmänna andan i denna bedömning fångas i formuleringar som denna:

Hitlerimperialismens barbariska behandling av judarna har bara drivit den nutida imperialis-

* Geras' artikel är ett tal som hölls vid ett seminarium om "Ernest Mandels bidrag till den marxistiska teorin", i juli 1996. - öa.

3 Se min **The Legacy of Rosa Luxemburg**, London 1976, s 119.

4 E Germain [Mandel], "La question juive au lendemain de la Deuxième Guerre mondiale", efterord till A Léon, **La conception matérialiste de la question juive**, Brüssel 1946, s I.

5 *Ibid*, s VI.

mens vanliga barbari till ett våldsamt utbrott...

Långt från att vara skilt från, eller i motsättning till, mänsklighetens öde, så visar judarnas tragedi bara framtiden för övriga folk om kapitalismens förfall fortsätter i sin nuvarande takt.⁶

Detta Mandels tidiga försök att analysera betydelsen av Shoah* präglas enligt min uppfattning av tre svagheter. De går att beskriva med hjälp av de tre motsatspar som står nedan. Förintelsen av judarna i Europa:

är jämförbar med andra brott / är ensam i sitt slag eller unik;
går att förklara förnuftigt / är obegriplig;
är ett resultat av kapitalismen och imperialismen / beror på någon annan sorts kombination av faktorer.

Jag tror inte att det går att göra en tillfredsställande bedömning genom att bara omfatta ena sidan av dessa tre motsatspar. Det krävs en viss (speciell) mellanliggande ståndpunkt i förhållande till vart och ett av dem. Svagheten hos Mandels första artikel är att han praktiskt taget helt omfattar den första delen i varje par. Enligt honom går förintelsen av Europas judar att *förklara förnuftigt* som *ett resultat av den imperialistiska kapitalismen*, och är som sådant uppenbarligen *jämförbar* med det övriga barbari som denna samhällsekonomiska bildning spyr upp. Att både händelsens säregenhet och en viss "ogripbarhet", som så många människor har känt och uttryckt inför den, därmed utplånas eller går förlorade, kanske syns allra bäst i denna hypotes som finns i slutet av artikeln:

[D]et är inte bara möjligt utan troligt att en amerikansk fascistisk rörelse i sin tekniska "perfektion" kommer att gå utöver den nazistiska antisemitismens brutalitet. Om inte det närmaste årtiondet bevittnar en proletär revolution i USA, så kommer denna antisemitism att förbereda massoffer för de amerikanska judarna som kommer att överskrida Auschwitz och Maidanek i fasa.⁷

Här omvandlas Förintelsen till en mer eller mindre vanlig tilldragelse i vår tidsepok. Oavsett hur fruktansvärd den må ha varit, så förebådar den bara mycket värre saker, och det bara inom ett decennium eller två om kapitalismen skulle överleva.

Innan jag går vidare kan jag likaväl tillkännage att jag inte tycker att Ernest Mandel någonsin gottgjorde de tre svagheter som jag har hittat i denna tidiga artikel (och inom kort kommer att utveckla närmare). Trots att han under de sista tio åren av sitt liv kom att återvända till samma ämne, och utvecklade en mildrad och berikad uppfattning, så skulle samma svagheter kvarstå i en eller annan form. Att de åtminstone kvarstod under 1960- och 70-talen kan vi upptäcka genom att peka på en viss frånvaro. I sin inledning till Trotskij's *Kampen mot nazismen i Tyskland* från 1969 nämner Mandel inte ens Förintelsen. Samma sak gäller i det tillämpliga kapitlet (kapitel 8) i hans **Trotsky**, som gavs ut 1979. Det finns några allmänna anspelningar på "omänskligt barbari" och hot mot överlevnaden för "breda grupper av människor" eller den "mänskliga civilisationen". Men närmare än så kommer han inte.⁸ Visserligen föregår de skrifter av Trotskij som Mandel inleder den "Slutgiltiga lösningen", så man kan inte förvänta sig att ämnet ska överskugga allt det han har att säga om dem. Men i några välkända stycken som jag ska återkomma till, verkar Trotskij ändå ana de barbariska ytterligheter som en segrande nationalsocialism skulle förebåda redan *före* händelsen. Är

6 *Ibid*, s I-III.

* *Shoah* är det hebreiska ordet för katastrof och tragedi. Det började användas av judar redan under 40-talet för att beskriva Förintelsen. - öa.

7 *Ibid*, s XI.

8 Se inledningen till Leo Trotskij, *Kampen mot nazismen i Tyskland*, på marxistarkiv.se, s 2 och 26, och Ernest Mandel, **Trotsky: A Study in the Dynamic of his Thought**, London 1979, s 88.

det inte anmärkningsvärt att Mandel då 25 och 35 år *efter* händelsen, fullt medveten om vad en av dessa ytterligheter visade sig bli, att han inte finner plats att nämna det direkt, och än mindre diskutera det, när han presenterar Trotskijs teorier om nazismens uppkomst och seger?

Det han faktiskt lägger fram är en allmän teori om *fascismen*: en teori som kretsar kring krossandet av arbetarrörelsen, och som uttrycks med hjälp av de marxistiska begreppen klass, kapitalistisk ekonomisk kris, och den kapitalistiska statens olika politiska former och styrelsesätt.⁹ Vi kan speciellt lägga märke till två påståenden som Mandel gör när han presenterar denna teori. För det första hävdar han bestämt att fascismen är ”ett universellt fenomen som inte känner några geografiska gränser och som slog rot i *alla* imperialistiska länder”; att ”försöka förklara den utifrån det ena eller andra nationella särdraget är helt otillräckligt.”¹⁰ Även om jag på en nivå inte har något att invända mot detta, så är det ändå ett synsätt som troligen kommer att dra uppmärksamheten från en viss säregenhet hos den tyska nationalsocialismen och en sida av dess politik. För det andra förfäktar Mandel att överlägsenheten hos den marxistiska samhällsliga analysmetoden beror på att den är total. Den försöker ”visa att alla olika sociala aktiviteter hänger samman och är strukturellt samordnade”. Det är en tes som han också för fram på andra ställen i sina skrifter. Men den provas inte mot svårigheterna att förklara den ”Slutgiltiga lösningen”.¹¹

När Mandel 1986, 40 år efter sin första ungdomliga analys, återkom till denna fråga, försökte han klara av denna prövning – i sin bok om Andra världskriget. Inte heller här är de första tecknen särskilt lovande. Han ägnar bara tre sidor åt Förintelsen, och sammanhanget gör den uppenbarligen till en underordnad fråga. Ty hans diskussion om den äger rum under en genomgång land för land av *ideologin* på krigets viktigaste områden. De europeiska judarnas öde utgör bara en del av denna genomgång. Men diskussionen utgör ändå en definitiv utveckling av Mandels ståndpunkt jämfört med hans artikel från 1946. Det är inte längre ”materiella intressen”, den kapitalistiska ekonomin och krisen som verkar. Hans förklaring av Förintelsen kombinerar nu å ena sidan en speciell sorts ideologi med drag hos den moderna kapitalismen å den andra. Ideologin är rasism. Denna, hävdar Mandel, är till ”sitt ursprung knuten till den institutionaliserade kolonialismen och imperialismen”, eftersom dessa politiska och ekonomiska formationer behöver avhumanisera hela grupper av människor för att förklara och rättfärdiga att de förtrycks på ett så fruktansvärt sätt. Därifrån är det bara ett kort steg från att avhumanisera dem och förneka dem själva rätten att leva. När den rasistiska ideologin förenas med kapitalismens globala irrationalitet och ”[dess] ’perfekta’ förnuft på lokal nivå” – det som Mandel också kallar ”det moderna industrisystemets dödliga förnuftsmässighet i detalj” – så tas detta steg enligt honom ”ofta”.

Dessutom för Mandel in ett antal andra politiska och psykologiska faktorer för att förklara det speciella resultat som nazisternas folkmord utgjorde. Bland dessa faktorer finns: att en desperat elit innehar den politiska makten, den risktagande aggressiva politik som den släpper lös tillsammans med delar av storfinansens, en statsterroristisk politik med ”en egen obeveklig logik”, tusentals passiva medbrottslingar, statstjänstemän och andra verkställande ombud, och ”en stinkande undervegetation av omedveten skuld och skam”.¹² Jag återkommer till innebörden i dessa andra faktorer. Men uppenbarligen har Mandels tänkande genomgått en inre differentiering och det har blivit fylligare, vilket är att förvänta av en nu mer mogen författare. Men jag anser ändå att nyckelfrågorna

9 Se i anslutning till detta särskilt *Kampen mot nazismen i Tyskland*, s 8-11.

10 *Ibid*, s 7.

11 *Ibid*, s 4, 8. Och jämför: ”Det intellektuellt mest lockande hos marxismen är dess (hittills unika) förmåga att på ett förnuftigt, allomfattande och sammanhängande sätt förena de sociala vetenskaperna till ett helt”; den är ”helt enkelt vetenskapen om mänskligheten.” (*Därför är jag marxist*, på marxistarkiv.se, s 1, 4.)

12 Se Ernest Mandel, *Vad Andra världskriget egentligen handlade om*, på marxistarkiv.se, s 69-71. Hänvisningarna till Mandels uppfattningar i de följande styckena är till dessa sidor om inte annat anges.

förblir olösta.

För det första har Mandel väldigt liten känsla för, och gör definitivt inget försök att närmare utveckla, det säregna eller speciella med Shoah. Tvärtom ligger återigen den överväldigande betoningen på att sätta in den i sitt sammanhang – på att jämföra den med andra historiska fenomen. Han hänvisar till ”slavhandelns massförslavande av och mord på svarta” och till conquistadorernas utrotning av indianer; till det faktum att zigenare och ”delar av de slaviska folken” också fanns med på listan av offer för nazisterna, liksom tiotusentals etniska tyskar som mördades i T4-programmet (av så kallad ”dödshjälp”); till att de japanska fruktansvärda grymhetera i ”enhet 731” i Manchuriet, ”inte ligger långt efter Auschwitz”; till bombningarna av Hiroshima och Nagasaki, som återspeglade ett människoförakt ”som inte står särskilt långt från den extrema rasismen”; och till det faktum att antisemitismen och andra nazistiska uppfattningar var och är vitt utbredda utanför Tyskland.

Förvisso skriver Mandel också: ”Förintelsen – det medvetna och systematiska mördandet av sex miljoner män, kvinnor och barn bara på grund av deras etniska ursprung – är ett unikt brott i mänsklighetens beklämmande kriminella historia.” Men det är det enda han skriver. Och det är inte klart på vilket sätt Förintelsen *är* unik, om den nu är det.

Jag vill inte att ni missförstår mig. Jag påstår inte att den judiska tragedin alls, inte på något sätt, är jämförbar med andra omfattande fasor och brott. Givetvis är den det. Men de perspektiv som Mandel ger på de två sidorna av saken är: flera stycken om tragedins jämförbarhet, en enda oförklarad mening om hur speciell och unik den är. Frågan är mycket debatterad och mycket svår och fyller en nu mycket omfattande litteratur (även om marxister inte har funderat så mycket kring den, till skillnad från många andra svåra frågor). Historikern Yehuda Bauer har i anknytning till detta föreslagit en liknelse med en jättelik vulkan som reser sig ur ett mörkt, ogästvänligt landskap: vulkanen är en del av landskapet, men skiljer sig också från det.¹³ Mandel säger mycket om landskapet (”mänsklighetens beklämmande kriminella historia”) och om att Förintelsen är en del av det. Han säger nästan ingenting om att Förintelsen skiljer sig. Eller han säger bara att den skiljer sig, men inte hur.

För det andra är Mandel väldigt säker på hur stark den sociala och politiska förklaringen är. Med syftning på de ”bedömare [som] har ansett att den fanatiska antisemitism som ledde till Förintelsen låg bortom varje rationell förklaring”, skriver han att det inte går att försvara att den var en ”så drastiskt isolerad historisk företeelse” – varefter han går vidare och lägger fram den förklaring som jag har sammanfattat. För att undvika missförstånd vill jag återigen säga att jag inte stöder tesen om att den inte går att förklara. Försöket att utrota judarna var en historisk händelse, och man kan och måste analysera dess förutsättningar, orsaker och utveckling för att försöka förstå dem. Kanske mer än i andra frågor måste vi här förstå så mycket som möjligt, för att vi så gott vi kan ska kunna gå mot alla vidare planer på massmord och fruktansvärda grymheter. Men den sorts uppfattning som jag har citerat från Isaac Deutscher (och som delas av många andra) uttrycker en, om än ibland överdriven, känsla att det finns något i denna historiska erfarenhet som går utöver de vanliga sociala, politiska och ideologiska förklaringarna: något som Deutscher kallar oförklarligt och ”den mänskliga naturens urartning”, och som andra personer kallat för andra saker. Mandel verkar inte ge det någon berättigad plats. Det kommer att bli klarare i ljuset av min sista kritiska punkt.

Vilken är att han, för det tredje, trots att hans senare analys är av mer komplicerad karaktär, fortfarande beskriver Förintelsen som ett resultat av *kapitalismen*, som ett resultat av dess globala irrationalitet, dess delvisa (funktionella) rationalitet, och den rasistiska ideologi som dess imperia- listiska form ger upphov till. Men denna förklaring räcker inte till, mer än att förklara katastrofen som ett resultat av dess modernitet. Ställda inför den ena eller andra förklaringen kan vi med rätta

13 **The Holocaust in Historical Perspective**, s 37-38.

fråga oss varför *detta* hittills bara har ägt rum en enda gång, med tanke på att de samhälleliga villkor som återopas som den viktigaste orsaken till händelsen är allmänt utbredda. (Denna fråga får inte tolkas som att kapitalismens uppbyggnad eller modernitet inte är en viktig del av en övergripande förklaring.) För att bli mer fullständig måste Mandel faktiskt ta med fler faktorer i sin förklaring, både motiverande och politiska orsaker som är mindre klass- och kapitalismspecifika: såsom tio-tusentals människors underdåniga medverkan och bristande kritiska omdöme, omedveten skuld och skam, extrema politiska val med en egen dynamik, och faktiskt avhumaniseringen själv, som nu blir en central kategori och för sin del en ganska utbredd och vanlig mänsklig böjelse. Men Mandel medger inte att något av detta har vidgat hans analys till att omfatta mer allmänna, mindre historiskt specifika tema – kanske till och med så långt så att det kvarstår en rest av rena, ogrundade överdrifter.

Denna oförmåga att inse att hans analys nu är allmännare framhävs av en förbluffande och nonchalant bedömning som han tillåter sig göra. Efter att ha kommit till slutet av sin mångfacetterade framställning av vad som ledde fram till den judiska katastrofen – inte bara extrem rasism och kapitalismens irrationalitet, kopplat till dess funktionella, industriella förnuft, utan också en utbredd medbrottslighet, en desperat politisk elit, dess risktagande aggressiva politik, en statsterrorism med en egen logik och sedan också ett omedvetet lager av skuld och skam – så kommenterar Mandel: ”Förintelsen kommer sist i denna långa orsakskedja. Men den kan och måste förklaras med hjälp av den. *De som kunde förstå händelsekedjan kunde faktiskt också förutsäga den.*” (Kursivering tillagd.)

Hänvisningen gäller Trotskijs förutsägelse, som vi började med, och för mig är detta att driva sin samlade ambition och metod in i absurdum: att försöka ”rädda” förklaringens olikartade beskaffenhet genom att behandla allt i den som en del i en obruten kedja, och sedan inbilla sig att Trotskijs förutsägelse 1938 verkligen kunde ha grundat sig på att han kunde förutse alla de enskilda länkarna och sambanden mellan dem. Jag kan inte ta den tanken på allvar. I synnerhet inte om vi minns hur oförberedda och skeptiska de flesta var till den judiska katastrofen när den först skymtade och sedan blev en realitet. Trotskij skulle ha behövt vara övermänsklig för att kunna förstå så mycket på förhand. Jag tror att vi istället får leta efter en vagare sorts förutsägelse från hans sida, även om den givetvis hänger samman med hans marxistiska kunskap om de stora faror som den kapitalistiska krisen innebar, de typiska konflikter den orsakade och de otäcka nya former den kunde frambringa.

En vink om vad jag är ute efter med detta tal om vagare sorters förutsägelser kan återfinnas i de anmärkningar som Mandel själv har gjort angående Trotskij, både tidigare och senare. I den tidigare studie om honom som jag redan har hänvisat till, skriver Mandel att Trotskij insåg ”det faktum att det inom stora delar av det borgerliga samhället hade överlevt irrationella idéer, stämningar och stark längtan från tiden före kapitalismen”, och att även om rasismen är en ideologi som är typisk för den kolonialistiska och imperialistiska epoken, så kombineras den med ”rester av en förborgerlig ideologi”.¹⁴ I *Trotskij som alternativ* (som första gången gavs ut i Tyskland 1992) upprepar han denna senare punkt. Och han säger också att Trotskij menade att den fascistiska ideologin och styret både innebar ett ”återfall i förkapitalistisk reaktion och mörkermän” och en senkommen sorts modernisering.¹⁵

Många av er är bekanta med de mer välbekanta stycken som Mandel stödjer sig på, i synnerhet ur artikeln ”Vad är nationalsocialismen?”. I denna artikel betecknar Trotskij den nazistiska ideologin som en reaktion mot de två senaste århundradenas rationalism och materialism, och som ett sätt att inlemma antisemitismen och pogromerna i försvaret av kapitalismen mot det hot som arbetarklassen utgör. Han talar om hur ”samhällets djup” hade öppnat sig, om ”outtömliga reserver... av mörker,

14 *Trotsky, A Study...*, s 89-90.

15 *Trotskij som alternativ*, på marxistarkiv.se, s 75.

okunnighet och barbari”. Och han säger, att det som samhällets ”normala utveckling” borde ha avlägsnat som exkrement ur den nationella organismen, ”nu [har] kommit framvällande ur strupen; det kapitalistiska samhället spyr upp det osmälta barbariet. Sådan är nationalsocialismens fysiologi.”¹⁶ Det är en motbjudande bild, men på sitt eget sätt också profetisk. Osmält barbari. Förvisso en slutlig konsekvens av ett ousinligt mörker. I ett manifest från Fjärde internationalen om kriget skulle Trotskij senare beskriva fascismen som ”ett kemiskt rent destillat av imperialismens kultur”, med antisemitismen som en konstant del i den nazistiska propagandans och åsikternas rasistiska tema.¹⁷

I en upplysande analys av hur Trotskij's tänkande i judefrågan utvecklades har Enzo Traverso presenterat en utveckling som i stora drag ser ut så här: från att ursprungligen ha sett antisemitismen som en feodal kvarleva som var på väg att dö ut, kom han senare att inse dess betydelse som ett symptom på kapitalismens kris och det moderna barbariet. Traverso föreslår också att Trotskij först betraktade den nazistiska ideologins antisemitism som en del av mörkermännens reaktion mot det moderna samhället, men senare såg den som ett verkligt uttryck för dåtidens kapitalism och imperialism.¹⁸ Även om det i texterna definitivt finns en grund för denna tolkning,¹⁹ så anser jag att Traverso genom att betona denna förändring i Trotskij's tänkande förbigår den viktiga *kombination* (av gammalt och nytt) som träder fram i en del av de formuleringar som Mandel citerar. Det oavbrutna sammanhanget mellan de förmoderna och moderna formerna – och därmed denna kombinations användbarhet – kan man belysa på två sätt.

Begrunda för det första kategorin avhumanisering, som har blivit central i Mandels beskrivning. Otvivelaktigt har det ägt rum en utveckling mellan den gamla sortens kristna antisemitism och nazismens rasistiska variant. Men oavsett om man anser att judarna vägrar inse den sanning som de själva hade förutspått, att de är Guds mördare och har någon sorts djävulskt inflytande, eller om de betraktas som en biologiskt underlägsen ras, så placeras de i marginalen av, eller utesluts faktiskt från, att vara fullvärdiga människor och från därmed sammanhängande moraliska överväganden. Nazisternas folkliga inställningar på detta område var definitivt blandade, och utnyttjade gamla kristna fördomar som de anknöt till en pseudovetenskaplig rasistisk teori. Allmänt sett är det svårt att tänka sig att *vilket folk som helst* kunde ha behandlats lika mordiskt på en hel kontinent, eller lika lätt ha lämnats till sina plågor, som detta speciella folk som hade hatats och smädats i närmare tvåtusen år. Det psykologiska avståndstagande som går att uppnå genom att slå fast att de andra på ett eller annat sätt är hotfullt främmande, är hursomhelst en urgammal symbolisk mekanism. Den har en överhistorisk dimension.

På det sätt som termen barbari (medvetet eller ej) används av Mandel och andra marxister, är den på liknande sätt ytterst allmän, och skulle jag vilja påstå i huvudsak antropologisk. Termen används för att på ett vagt sätt hänvisa till fenomen som överdrivet, blint hat, extremt eller inhemskt våld, att njuta av grymhet, likgiltighet inför lidande och så vidare. Inget av det är specifikt för kapitalismen.

Den centrala plats som dessa kategorier har för Mandels förståelse av Förintelsen pekar på varför de egentligen inte kan ingå i en förklaring som bara uttrycks i kapitalistiska samhällsekonomiska och ideologiska former. Jag ska utveckla denna punkt närmare genom att analysera hans sista och mest utvecklade försök att gripa sig an med denna fråga. Jag menar hans artikel från 1990, ”De materiella, sociala och ideologiska förutsättningarna för nazisternas folkmord”. [Finns i boken *Andra*

16 Leo Trotskij, *Kampen mot nazismen i Tyskland*, på marxistarkiv.se, s 277.

17 Leo Trotskij, *Fjärde internationalens manifest om det imperialistiska kriget och den proletära världsrevolutionen*, på marxistarkiv.se, s 7.

18 Enzo Traverso, ”Trotsky et la question juive”, *Quatrième Internationale* nr 36 1990, s 76-78, och hans **The Marxists and the Jewish Question: The History of a Debate 1843-1943**, Atlantic Highlands 1994, s 138-140, 201-205.

19 Se texten som refereras i not 17.

världskriget - Vad det egentligen handlade om, på marxistarkiv.se – öa.] (Under diskussionen om den kommer jag också att komplettera med hänvisningar till ett efterord som Mandel skrev till den tyska upplagan av sin bok om Andra världskriget, som gavs ut bara ett år efter artikeln. De relevanta delarna i detta efterord upprepar till största delen de teser som ingår i artikeln. Jag kommer senare, som avslutning, att tala om de delar som i ett intressant avseende i viss mån skiljer sig från den.) Den röda tråden och svagheterna i Mandels sätt att närma sig frågan i denna artikel är i grunden oförändrade. Men den utgör trots det en fortsatt utveckling av hans tänkande, eftersom de dolda faktorerna har fått en starkare ställning i hans förklaring. Jag ska ta upp dessa två grupper av särdrag i tur och ordning.

Det finns fortfarande bara ett par korta meningar om Förintelsens säregenhet. Mandel skriver om den som ”en hittills unik händelse i historien”, och att den innefattade ”de värsta [brotten] i historien”. Skälen till denna bedömning sägs aldrig rent ut.²⁰ Det material som ”sätter in den i sitt sammanhang” är å andra sidan mer fylligt. Med en mängd hänvisningar – till slaveriet i den gamla världen, förföljelserna av häxor, de amerikanska indianernas öde, negerslaveriet, och morderna på zigenare, polacker och ryssar under Andra världskriget – påminns vi om att judarna, både som offer i allmänhet och som nazisternas offer, tillhör ett mycket större sällskap.²¹ Vilka seriösa människor behöver påminnas om det?

Och Mandel fortsätter också att (utan förbehåll) förkasta uppfattningen att Förintelsen är obegriplig såsom varande en ”mörkermännens ståndpunkt”. Jag kommer inom kort att återvända till ett påstående som han gör i anslutning till detta.²² Och nyckeln till hans egen förklaring är samma som tidigare. Förintelsen ska uppfattas som ”det hittills yttersta tecknet på de destruktiva tendenser som existerar i det borgerliga samhället”.²³ Den är resultatet av en biologisk rasism som uppstår ur en samhällsekonomisk praktik som kräver att andra folk systematiskt avhumaniseras; en praktik som är knuten till ett ”perfekt partiellt förnuft [som] kombineras med ett globalt oförnuft som drivits till det yttersta: en kombination som är typisk för det borgerliga samhället”; under förhållanden av allmän imperialistisk kris, och speciellt förhållanden av djup social och politisk kris på den givna nationella (det vill säga tyska) arenan.²⁴

Det är en sak att allt detta är mycket träffande. Men det är en annan att det fullständigt skulle fånga sitt avsedda mål. Det gör inte det. Vi börjar inse varför om vi tittar på vad Mandel slänger med här, ibland bara i förbigående, som tilläggsfaktorer: faktorer av psykologisk, etisk och empirisk natur.

I anslutning till de avhumaniserande rasistiska ideologier som förklarar bort att man behandlar andra människor illa, talar han således om ett behov att, som en konsekvens av en sådan dålig behandling, ”neutralisera” förövarnas dåliga samveten och individuella skuld känslor” – men utan att utveckla det ytterligare.²⁵ För det andra anger Mandel, med anledning av att den nazistiska utrotningspolitiken ”inleddes med judarna”, att en delorsak till detta var ”Hitlers och vissa av hans närmaste mäns vansinniga tro på ’judarnas internationella sammansvärjning’.”²⁶ För det tredje finns en anspelning i förbigående på Första världskriget som en händelse, förutom vilken nazismen som

20 Ernest Mandel, ”De materiella, sociala och ideologiska förutsättningarna för nazisternas folk mord”, i boken *Andra världskriget - Vad det egentligen handlade om*, på marxistarkiv.se, avdelning 1 och 11. Alla hänvisningar till denna text kommer att anges på detta sätt, till avdelningsnummer.

21 *Ibid*, avdelning 2 och 3.

22 *Ibid*, avdelning 11.

23 *Ibid*, avdelning 10.

24 Se i tur och ordning *ibid* avdelning 1, 6, 5 och 8, och vad gäller kombinationen av förnuft/oförnuft även Mandels efterord (”Zum Historikerstreit”) till sin *Der Zweite Weltkrieg*, Frankfurt 1991, s 224-225.

25 ”De materiella, sociala...”, avdelning 1. Jämför ”Zum Historikerstreit”, s 220: ”En sådan analys... bör ingalunda utesluta ideologiska och masspsykologiska såväl som individpsykologiska överväganden som delar i orsakskedjan.”

26 ”De materiella, sociala...”, avdelning 3.

massfenomen hade varit otänkbart. I det tidigare nämnda efterordet till den tyska utgåvan av sin bok om Andra världskriget berör Mandel samma punkt på ett mer omfattande sätt, och säger att ”den chauvinistiska entusiasmen [1914]... accepterandet av ett vansinnigt dödande i masskala och gränslös ödeläggelse, utgör en betydande brytpunkt i den moderna historien. Det var det första avgörande steget mot barbari...”²⁷ Finns det inte en viktig insikt här? Det kanske är spekulationer, men skulle inte detta trauma av massdöd, denna utdragna, exempellöst omfattande och meningslösa slakt, med sina bestående men på en hel generations medvetande, skulle inte det kunnat ha haft en del i att förbereda den ”moraliska” grunden för det folkmord som skulle följa?

Det må vara hur det vill med det, men Mandel tar också, för det fjärde och i detta sammanhang kanske allra viktigast, upp ”etiska” orsaker till den judiska tragedin: miljontals européers delaktighet och hörsamhet – om det nu var på grund av slentrian, egoistisk beräkning eller feghet – vanliga människor som accepterade statens auktoritet snarare än ”grundläggande etiska regler”. Han drar i detta avseende slutsatsen: ”Ställd inför en oerhörd orättvisa är motstånd och uppror – inklusive individuellt motstånd men framförallt kollektivt motstånd och uppror – inte bara rätt utan också en plikt... Detta är Förintelsens viktigaste lärdom.”²⁸

När Mandel berör dessa frågor så anknyter han till en mer omfattande historisk, samhällspsykologisk och annan litteratur om förintelsen, och kompletterar den förvisso med sådant som marxismen är bäst ägnad att komplettera med. Han anknyter också till en annan nivå av mänsklig förståelse *liksom* svårigheter att förstå. Det är tveksamt om dessa går att lösa inom ramen den sorts förklaring - ”kapitalismens kris” - som Mandel alltid har en tendens att försöka lösa allting med.

Fundera på det ett tag: dåligt samvete och skuld. Betänk vilken sorts beteenden det kan skapa även under helt normala omständigheter. Tänk på *heltokiga* uppfattningar och vad de kan ge upphov till. Tänk på massdöd och de som deltar i erfarenheter av det, och på de som tvingades hantera det på ett känslomässigt plan och vilka långvariga effekter det kan ge. Tänk på moralisk feghet eller bara moraliska ”glidningar”, eller att inte agera mot det man vet är fel och på hur många olika sätt det finns att klara av att leva ett bekymmerslöst sätt med det. Vi börjar så att säga närma oss det mänskliga psykets undervegetation. Och vi befinner oss förvisso inte så långt från den ”mänskliga naturens urartning” som Deutscher talar om. Men för Deutscher fanns det fortfarande något oförklarligt här, medan allting verkar klart för Mandel. För många har den förres åsikt verkat mer övertygande: att det finns något som trotsar historiska och samhällsvetenskapliga förklaringar i de överdrifter, i det passerande av alla gränser som den ”Slutgiltiga lösningen på den judiska frågan” innebar, i det genomförande av den som gick utöver alla kända gränser. Man kan räkna upp olika omständigheter, faktorer, bidragande orsaker, men det var inte tvunget att de skulle orsaka just *det*. Ensamma kan de därför inte förklara allting.

En speciellt inflytelserik röst har argumenterat i den riktningen. Jag talar om Primo Levi. Han skrev att inte var nöjd med de vanliga förklaringarna. ”De är förminskande, står inte i rimlig proportion till de fakta som behöver förklaras... Jag kan inte undvika intrycket av en allmän atmosfär av okontrollerad galenskap, som på mig förefaller unik i historien.” För Levi krävdes det mångfasetterade förklaringar, men inte ens de räckte till. Han föredrog, sa han, de ödmjuka historiker som ”erkänner att de *inte förstår*”, att de inte förstår ett *så* våldsamt hat. Det var, skrev Levi, ”en giftig frukt som hade uppstått ur fascismens dödliga stam, men utöver och bortom fascismen själv.”²⁹

I sin artikel ”De materiella, sociala och ideologiska förutsättningarna för nazisternas folkmord”

27 *Ibid*, avdelning 5, och ”Zum Historikerstreit”, s 229-230.

28 ”De materiella, sociala...”, avdelning 7, och ”Zum Historikerstreit”, s 232.

29 Primo Levi, **Är detta en människa? : Fristen**, Stockholm : Bonnier, 1998. [Här översatt ur engelska utgåvan, s 394-396.

försöker Mandel avvärja denna sortens uppfattningar med argumentet att de lägger ansvaret för ondskan på mänskligheten i stort, och i själva verket anklagar alla och följaktligen ingen speciell, inte Hitler, inte nazisterna, och inte heller deras anhängare.³⁰ Men för mig är det en uppenbart felaktig slutsats som det inte är värt att dröja vid. Att vi inte kan förstå allt om den katastrof som hemsökte judarna innebär ingalunda att vi inte kan se skillnaden mellan de oskyldiga och de skyldiga.

Jag återkommer nu till Trotskij's anmärkningsvärda förutsägelse 1938 och jag frågar än en gång: vad grundade den sig på? Otvivelaktigt hade hans marxistiska förståelse av fascismens faror i allmänhet och den tyska nationalsocialismen i synnerhet en del med det att göra. Men det kan inte i sig själv ha räckt för att ge hans förutsägelse den ytterlighet som den hade. Jag vill påstå att det fanns ett element av intuition här, som härrörde ur Trotskij's bredare mänskliga medvetenhet, som redan kände till en del om "okontrollerad galenskap", dödligt hat och passerandet av alla gränser. Det går att åberopa många bevis på denna bredare medvetenhet. Det är det som gjorde Trotskij till det kraftfulla och skapande marxistiska intellekt som han, trots sina många baktalare, var. Men jag ska bara citera ett enda tillämpligt stycke som jag har haft tillfälle att uppmärksamma en gång tidigare.³¹

Det är en redogörelse för en pogrom i hans bok **1905**, en skildring av en händelse under den misslyckade ryska revolutionen det året. När Trotskij – marxisten – beskriver pogromens förspel, så skisserar han både dess politiska bakgrund och något om pöbelns sociala sammansättning. Sedan skriver han: "mobben [rusar] genom staden, berusad på vodka och lukten av blod." *Berusad på lukten av blod*. Vad finns det för speciell marxistisk kategori för det? Trotskij berättar:

Allt är tillåtet, de är kapabla till allt, de styr över egendom och ära, över liv och död. Om de vill kan de kasta ut en gammal kvinna genom fönstret på tredje våningen tillsammans med ett stort piano, de kan krossa en stol mot ett barns huvud, våldta en liten flicka medan hela folkmassan tittar på, slå in en spik i en levande kropp... De utrotar hela familjer, håller bensin över ett hus, förvandlar det till flammor, och om någon försöker fly gör de slut på dem med en knölpåk. En vild hord kommer rusande in i ett armeniskt fattighus, knivskär gamla människor, sjuklingar, kvinnor, barn... De stannar inte upp inför några tortyrredskap eller fantasifoster hos en febrig hjärna som blivit tokig av alkohol och raseri. De är kapabla till allt, vågar allt...

Och Trotskij fortsätter:

Blodiga, förkolnade, desperata offer söker fortfarande efter räddning från denna mardröm. En del tar på sig de redan dödas blodiga kläder, lägger sig i en hög med lik och stannar där en hel dag, två dagar, tre dagar... Andra faller på knä framför officerarna, poliserna, angriparna, sträcker ut armarna, krälar i dammet, kysser soldaternas stövlar, ber om nåd. Till svar hör de bara berusade skratt. "Ni ville ha frihet? Här, titta, här är den."

Dessa sista hånfulla ord, säger Trotskij, "innehöll hela pogrompolitikens djävulska moral", och han upprepar på nytt, "de är kapabla till allt".³²

Redan långt före 1938 hade Trotskij skådat ner i dessa djup. Han hade sett en stämning av obegränsade ytterligheter, den upphetsning människor kan känna när de utövar en skoningslös makt över andra och hur "fullkomliga" förödmjukelser kan vara – både den fasa och den glädje det är att tillfoga dem, ett dödligt par i det som redan är en förintelse. Han hade också sett ett av den mänskliga frihetens mer skrämmande ansikten, som självmedvetet vänder sig mot sina andra, bättre ansikten. I

30 Avdelning 11.

31 Se Norman Geras, "Literature of revolution", *New Left Review*, 113-114, januari/april 1979, s 25-29. Återgiven i min samling **Literature of Revolution**, London 1986, s 247-250.

32 Leo Trotskij, **1905**, London 1972, s 131-135.

allt detta hade han sett en del av vad som senare skulle bli Shoah, inklusive elementet av absoluta val. Man kan och måste alltid undersöka och beskriva förutsättningarna och det kringliggande sammanhanget för den sortens val. Men i slutändan förblir det vad det är: obestämt, ett val.

Vi kan naturligtvis inte veta om det fanns en direkt väg eller ej i Trotskijs tänkande, från minnet av hans tidigare beskrivning av en pogrom till att han 1938 förutsade en fysisk utrotning av judarna. Jag lägger bara fram en hypotes, att det var ur den sortens förståelse som hans skildring vittnar om som hans förkänsla av nazismens slutgiltiga barbari kan ha kommit, lika mycket som ur hans marxistiska teoretiserande om kapitalismen eller fascismen. Det han skrev där förebådar hursomhelst teman som skulle föras fram senare av andra angående Shoah själv. Jag vill nämna två av dessa.

Saul Friedlander har skrivit om en känsla som var lika tydlig inom den nazistiska ledningen som bland en del av deras anhängare, ”om att åstadkomma något verkligt, historiskt, metahistoriskt exceptionellt”, en känsla som exempelvis visade sig i ”att vissa av befälhavarna i *Einsatzgruppen* [som deltog i massmorden på judar genom att skjuta dem] enträget begärde att få bli kvar i tjänst”.³³ I en vidareutveckling av denna punkt har han hävdad att det, utöver den obestridliga betydelse som den antisemitiska ideologin och byråkratins dynamik har som förklaring, också finns ”en oberoende psykologisk rest [som] verkar gäcka historikern.” Den handlar, säger Friedlander, om ”en fängslade lust att döda i enorm skala, driven av någon sorts märkvärdig upprymdhet...” Och det är just här, med denna upprymdhet, som ”vi inte längre kan förstå utifrån vår egen självkänedom”: ”Historikern kan analysera fenomenet ’utifrån’, men... hans olust härrör ur icke-överensstämmelsen mellan den intellektuella undersökningen och omöjligheten att intuitivt förstå...”³⁴

Friedlander upptäcker denna känsla av upprymdhet i ett av Himmlers ökända tal inför en samling av SS-officerare, där nazistledaren prisade omfattningen på deras arbete att förinta judar. Samma sak kan gång på gång läsas i vittnesmål från de som var med under massmorden.

Upprymdhet och lust att döda. En bataljon tyska reservpoliser som var på tjänstgöring i Polen och som hade utkommenderats att samla ihop och skjuta judar, har besök av en underhållningsenhet från Berlin. ”Medlemmarna i denna enhet hade... hört om det förestående skjutandet av judar. De frågade, bad faktiskt med eftertryck, om de kunde få delta i avrättningen av judarna.”³⁵ Återigen: ”Med några få undantag var medlemmarna i *Grenzpolizeikommissariat* mycket glada åt att delta i skjutandet av judar. De hade kul!... Ingen underlät att dyka upp” ... ”Som vanligt greps en del av de nya officerarna av storhetsvansinne, de gick verkligen in för det med hela sitt hjärta.” ”... efter ett tag såg vi många soldater och civila som strömmade ut på en jordvall framför oss, bakom vilken... avrättningar utfördes med jämna intervall.” ”... några matrosar från örlogsenheten kom förbi... de hade hört att judar redan blev skjutna i staden och... de ville se det själva... Avrättningsplatsen besöktes av massvis med tyska åskådare från flottan och *Reichsbahn* (järnvägen).” ”Jag såg SD-personal som grät därför att de inte klarade av psykiskt att hantera det som pågick. Men jag stödde också på andra som förde protokoll på hur många de hade skickat i döden.”³⁶ Eller så här, en norsk fånge i Sachsenhausen beskriver hur en grupp unga tyskar släpptes lös med knölpåkar mot hundratal svältande judar: ”[H]andlingen att slå gjorde dem rusiga av glädje och gjorde dem vilda... de var

33 Se Martin Broszat/Saul Friedlander, ”A Controversy about the Historicization of National Socialism”, *Yad Vashem Studies* 19, 1988, s 28-29.

34 Saul Friedlander, ”The ’Final Solution’: On the Unease in Historical Interpretation”, i Peter Hayes, red, **Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World**, Evanston 1991, s 25, 30-31.

35 Christopher R Browning, **Helt vanliga män : reservbataljon 101 och den slutliga lösningen i Polen**, Stockholm : Norstedt, 1998. [Här översatt ur engelska utgåvan, s 112.]

36 Ernst Klee, Willi Dressen och Volker Riess, red, ”**Those were the Days**”: **The Holocaust through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders**, London 1991, s 76, 89, 118, 127, 129.

levande djävlar, besatta, utom sig av extas... de fortsatte att slå när de låg, trampade på dem, sparkade dem, alltmedan blodet rann ur munnarna, öronen och såren. Varje gång de behövde vila, vände de sig i triumf mot sina skrattande och leende kamrater, skrattade tillbaka och gjorde en uppmjukande, lekfull sväng med knölpåken runt huvudet. Sedan kastade de sig över dem igen.”³⁷

Kritikern George Steiner, som liksom Friedlander medger hur viktiga de olika empiriska disciplinernas förklaringar av denna historiska erfarenhet är, antyder att dessa ändå inte har kunnat förstå det intensiva hat som släpptes lös, eller reda ut hur extremt långt nazisterna var beredda att gå för att genomföra sitt mordiska mål. I en teori som han medger är omöjlig att bevisa, hävdar Steiner att det kan ha varit som uppfinnare av monoteismen, av ”en evig... moraliskt befallande gud”, som judarna drog på sig allt det raseri som släpptes lös under det nazistleda angreppet på dem. I egenskap av företrädare för vad han kallar ”perfektionens utpressning” kanske de ådrog sig ett hat som blev desto intensivare, eftersom deras plågoandar på en viss nivå insåg det önskvärda i de moraliska krav som förkroppsligades i den judiska traditionen.³⁸ Teorin handlar om skuld som har vänts utåt, om förbittring mot ett folk som hade trott sig om att göra sig själv till bärare av hopp om en bättre värld. Det påminner om de antydningar som vi har stött på hos Mandel och Trotskij: den förres anspelning på dåligt samvete, den scen som den senare beskrev om en frihet som inte befriade, utan var grym, ondskefull, destruktiv. Oavsett hur omöjligt det må vara att bevisa Steiners teori, och trots att den står i klar motsättning till andra mer bekanta, avhumaniserande och demoniserande bildliga uttryck, så menar jag att det är svårt att förvägra den all betydelse, när man ur den enorma mängden skildringar som finns av denna katastrof, en gång har tillgodogjort sig den genomträngande känslan av hur beslutsamma, nästan glada, förövarna var att utnyttja sina utpekade offers oskyldiga, sårbara, ständiga hopp och benägenhet att tänka i termer av vad som var förnuftigt.

Oavsett vilka källorna till det judefientliga raseriet var, och de var troligen många, så kan ingen som läser någorlunda mycket ur de vittnesmål och historiska beskrivningar som finns om Förintelsen undgå att se det som både Friedlander och Steiner talar om på olika sätt, varken de grymma begärens och känslan av ovanlig upprymdhet, eller den känslostorm som skapades – och kanske krävdes – av angreppen på de oskyldiga. Men i vissa delar av den teoretiska litteraturen fördunklas sådana drag av alternativa resonemang. Ett av dessa resonemang är argumentet om ”ondskans banalitet”, som ursprungligen kom från Hannah Arendt, men som har spridit sig efter det. Det andra, som ofta hänger samman med det, är ett bredare argument om modernitet som finns i många olika författares arbeten.

Båda dessa argument visar på saker som är viktiga för att förstå det nazistiska folkmordet. I ett nötskal pekar det första på förövarnas övergripande normalitet ur psykologisk synvinkel: på deras släktskap med resten av mänskligheten genom att, till största delen, vara vanliga människor, inte monster och i synnerhet inte djur. Det andra argumentet pekar på de typiskt moderna sociala, organisatoriska och tekniska strukturerna och resurserna, förutom vilka det skulle ha varit mycket svårare om inte omöjligt att genomföra ett företag av denna sort och omfattning – att samla ihop och transportera 6 miljoner människor från länder i hela Europa för att döda dem, och det inom loppet av mindre än fyra år och under ett försök till täckmantel. Men trots att dessa argument är relevanta, så kan de – om de betonas alltför ensidigt – ge bilden av ett maktstyrt, byråkratiskt mördande där en del av de andra aspekterna som vi har berört – symboliska, känslomässiga aspekter som har att göra med ett ohämmat ”spelrum” för människans destruktiva förmåga och fantasi – nästan helt hamnar i bakgrunden. Det finns något här som inte handlar om modernitet, något som heller inte handlar om kapitalism. Det handlar om mänsklighet.

37 Odd Nansen, **From Day to Day**, New York 1949, s 438.

38 George Steiner, ”The Long Life of Metaphor: An Approach to the 'Shoah'.”, i Berei Lang, red, **Writing and the Holocaust**, New York 1988, s 161-166. Artikeln återges ur *Encounter* nr 68, februari 1987, s 55-61.

Det är något som marxister har varit ovilliga att ta upp, men som – om vi nu ska återvända till honom – Ernest Mandel inte borde ha haft några problem med. I en uppsats från 1980 ”Människan är allenarådande för människan” [på svenska ”*Därför är jag marxist*” på marxistarkiv.se – öa] skrev han om att det fanns antropologiska konstanta faktorer. En av dessa uttrycktes i en längtan efter frihet och en ”osläcklig gnista av revolt” mot orättvisor och förtryck. Men Mandel medgav också att det, ”djupt inbyggd i människan”, fanns impulser till stamkänslor och destruktivitet.³⁹

Inför de illdåd som denna senare sorts impulser har givit upphov till, så verkar det som om den mänskliga naturens bättre sida, som representeras av den förra sortens impulser, kan stå villrådig – när det gäller hur man ska förstå. Det är vad Deutscher, Levi och Friedlander alla säger oss, var och en på sitt eget speciella sätt. Det är bra att människor upplever denna svårighet i så stor omfattning som de gör. Om vi någonsin helt skulle sluta att göra det så skulle vi vara helt vilse. Detta är för övrigt innebörden – den moraliska snarare än psykologiska innebörden – i talet om den grundläggande ondskans *ohygglighet*.

Slutligen vill jag framhålla att Mandel, i tillägget till den tyska upplagan av sin bok om Andra världskriget, i viss mån ansåg det vara nödvändigt att uttrycka sig mer fullödigt än han någonsin hade gjort. Det var i frågan om att den judiska katastrofen var unik. Jag ska avsluta med några anmärkningar om en viss ändrad betoning angående detta.

Dittills hade Mandel, åtminstone efter den första artikeln 1946, visserligen betecknat Förintelsen som något unikt (och inte på något ytligt individualiserande sätt, utan som vi har sett som något unikt brottsligt av värsta sort), men utan att redogöra för orsakerna till varför han ansåg det. De texter vi hittills har tittat på tvingar oss att lita till korta antydningar för att sluta oss till vilka orsakerna kan vara. Både i *Andra världskriget - Vad det egentligen handlade om* och i sin artikel ”De materiella, sociala...” hänvisar han till dödandets systematiska karaktär. Andra kommentarer som han har gjort antyder att ”systematisk” kan delas upp i två särdrag som ofta åberopas i diskussioner om denna fråga, särdrag som vi kort kan kalla *modernitet* och *syftets omfattning*. Mandel skriver att de som gjorde sig skyldiga till tidigare massakrer inte var mer mänskliga än förövarna till denna, det var bara att ”deras resurser liksom deras samhällsekonomiska och politiska planer var mer begränsade”. Och han skriver att judarna ”helt enkelt” dödades på grund av sitt etniska ursprung.⁴⁰ Är det alltså på grund av de moderna metoder som användes för mördandet och på grund av att nazisternas syfte var fullständig utrotning, att döda alla, som förbrytelsen mot judarna i Europa ska betraktas som en nyhet moraliskt sett?

Det visar sig vara så. Det är hur Mandel nu framställer det på ett tydligare och mer genomtänkt sätt i sitt tyska efterord. Han börjar med att beskriva brottet som ett ”systematiskt, noggrant planerat och snabbt industrialiserat” mord på 6 miljoner människor, ”bara på grund av deras påstådda härkomst”, och fortsätter med att lägga fram en version av tesen om modernisering, en version med stark marxistisk färgsättning. Den betonar å ena sidan folk mordets tekniska, administrativa och arbetsdelande sidor, och dess beroende av järnvägar och kemisk och byggnadsindustri. Och den framhåller den roll som å andra sidan spelades av ”den härskande klassens ’grundläggande moraliska värderingar’”: en genomgripande mentalitet av lydnad mot staten, patriotism, nationalism och likriktning. Det var dessa organisatoriska strukturer och attityder som, enligt Mandel, var avgörande, lika mycket som den fanatiska antisemitismen och mycket mer än någon ”moralisk nihilism”.⁴¹

39 Ernest Mandel, *Därför är jag marxist*, på marxistarkiv.se, s 16.

40 E Mandel, *Andra världskriget - Vad det egentligen handlade om*, på marxistarkiv.se, s 67, och ”De materiella, sociala...”, avdelning 2. Avseende syftets omfattning, se även *Trotsky som alternativ*, på marxistarkiv.se, not 324, s 105.

41 ”Zum Historikerstreit”, s 209, 222-223.

Det finns dock några svåra och obehagliga frågor varför dessa särdrag, både enskilt och tillsammans, skulle utmärka Förintelsen som unikt ond – frågor om den normgivande jämförelse av ondska som jag måste lämna åt sidan. Jag tänker ta itu med dem vid ett annat tillfälle.⁴² Men det är intressant att fundera på varför det var just vid denna tidpunkt, i denna speciella text, som Mandel äntligen på ett mer fylligt sätt försökte föra fram åsikten att Förintelsen var unik, där hans tonvikt tidigare hade legat mycket mer på jämförelser med tidigare historiska erfarenheter. Det är naturligtvis svårt att vara säker på svaret, men jag skulle satsa på att det litterära sammanhanget är viktigt: ett efterord till en tysk publik i efterdyningarna till den nyligen genomgångna "Historikerstreit" (kontroversen mellan historiker), och en genomgång av Ernst Noltes uppfattningar och deras uppenbara benägenhet att vara ursäktande.

Det följande bör sägas rent ut. I denna ursäktande hållning finns det en ståndpunkt som formellt liknar det jag har kritiserat hos Mandel. Jag menar Noltes ivriga försök att sätta in nazisternas brott i sitt sammanhang, till och med när han kort går med på deras unika och aldrig tidigare skådade karaktär: hans ständiga understrykande av att de tillhör samma moderna historia som amerikanernas krig i Vietnam, vietnamesernas invasion av Kambodja, båtflyktingarnas flykt från Vietnam – en "förintelse till sjöss" – folkmordet i Kambodja, förtrycket efter den iranska revolutionen, den sovjetiska invasionen av Afghanistan, och framförallt likvideringen av kulakerna och Gulag. Mot denna bakgrund talade Nolte för att Tredje riket "borde avlägsnas ur den isolering som det fortfarande befinner sig i."⁴³ Under diskussionen om denna fråga kom detta att kallas en "relativisering" av Förintelsen, och det är vad Mandel själv kallar det när han går i svaromål mot Noltes åsikter.⁴⁴ Även nu fortsätter han (Mandel) att hävda att Förintelsen var ett extremt resultat av tendenser som är historiskt mer allmänna.⁴⁵ Men han känner uppenbarligen ett behov att balansera detta påstående med en större tonvikt på att judarnas öde är ensamt i sitt slag.

Speciellt i denna fråga får det inte finnas några missförstånd. Jag talar om en formell likhet. Men man kan inte ge de två formellt liknande ståndpunkterna samma moraliska innebörd: en tysk konservativ historikers ståndpunkt och en judisk marxistisk revolutionärs ståndpunkt. Ty det var inte samma sak som motiverade deras respektive betoningar. I det första fallet handlade det uppenbarligen om en nationell partikularism som ville "normalisera" Tysklands moderna historiska identitet. Och det var troligen raka motsatsen som låg bakom den andra, en socialistisk och på sitt sätt judisk allsidighet som inte ville riskera att förringa andra lidanden genom att alltför eftertryckligt dröja vid judarnas tragedi.

Det är en gammal historia inom socialismen, som går långt tillbaka i tiden. Den företrädde av en person som var betydelsefull för Mandel, viktig för honom i många avseenden, men en av de som allra tydligast har varnat för kapitalismens barbari. Under Första världskriget skrev Rosa Luxemburg från fängelset till sin vän Mathilde Wurm:

42 Det finns också den förklarande fråga som redan har förts på tal. Mandel kan inte ens redogöra för vilka unika drag han ser hos händelsen. Eftersom både strukturerna och den mentalitet som han riktar in sig på genomsyrar hela den moderna världen, så verkar de inte räcka för att förklara händelsens extrema karaktär. Han är medveten om problemet, och han försöker svara på det: att förklara vad det var som orsakade detta speciella resultat till dessa mer övergripande tendenser. (Se *ibid*, s 240-243.) Men hans svar – den tyska borgerliga revolutionens misslyckande, den tyska industrins snabba tillväxt och den tyska imperialismens strävan att få till stånd en ny uppdelning av de existerande inflytelsesfärerna – anser jag inte alls motsvarar vad det ger sig ut för att ta itu med. Ingen av dessa orsaker talar direkt för målet att *utrota ett helt folk*.

43 Ernst Nolte, "Between Historical Myth and Revisionism?" och "A Past That Will Not Pass Away", *Yad Vashem Studies* 19, 1988, s 49-63 och 65-73. Även i J Knowlton och T Cates (översättare), **Forever in the Shadow of Hitler?**, Atlantic Highlands 1993, s 1-15 och 18-23.

44 "Zum Historikerstreit", s 209.

45 *Ibid*, s 239, 242, 245.

Vad menar du med judarnas speciella lidande? De stackars offren på gummiplantagerna i Putumayo, negrerna i Afrika vars kroppar européerna kastar boll med, är mig lika nära. Minns du vad som skrevs i verket om den Stora generalstaben om Trothas fälttåg i Kalahariöknen? ”Och dödsrosslingarna, de vansinniga skriken från de som dog av törst, tonade bort i evighetens storslagna tystnad.” Åh, i denna ”evighetens storslagna tystnad” har så många skrik tonat bort utan att ha hörts. De genljuder så högt inom mig att jag inte har något speciellt hörn reserverat i hjärtat för ghettot: jag är hemma varhelst i världen det finns moln, fåglar och människors tårar.⁴⁶

En gammal historia inom socialismen och en gammal historia bland judar inom vänstern, och Rosa Luxemburgs ord är utomordentliga, och får inte glömmas bort eller fördömas, speciellt inte idag. Men idag under 1900-talets andra hälft är de också helt otillräckliga. En judisk socialist bör kunna hitta något speciellt hörn i sitt hjärta för det judiska folkets tragedi. En sådan likgiltighet hos en internationalistisk moral utan någon speciell omtanke om sina egna lidande blir mindre övertygande. Oavsett vad man anser om det så krävs det hursomhelst en avvägning för att bedöma Shoahs plats – jämförbar *och* unik.

Jag ska själv vidta en försiktighetsåtgärd för att undvika risken för ojämvt. När Mandel och Trotskij skrev om den judiska frågan, hävdade båda två att den inte skulle kunna lösas på ett tillfredsställande sätt annat än genom att uppnå socialismen.⁴⁷ Jag hoppas att allt det föregående visar de brister jag ser hos denna formulering. Icke desto mindre innehåller den ett visst mått av sanning. Om vi generaliserar från den så kallade judiska frågan till andra fall av extrema förföljelser och förtryck, så kan man inte så lättvindigt vifta bort det samband som den politiska tradition som Mandel, Trotskij och Rosa Luxemburg tillhör ser mellan kapitalism och barbari. Kapitalismen är ett samhällligt och ekonomiskt system som – trots nutidens alla självsäkra liberaler – systematiskt skapar förhållanden av yttersta nöd och förtryck för miljontals människor, och där det är så mycket mer sannolikt att hat uppstår, sprider sig och blossar upp. Den uppmuntrar dessutom moraliska åsikter som går att beskriva som att skriva under ett ”kontrakt om ömsesidig likgiltighet”: där människor i akut fara eller svårigheter helt enkelt lämnas i sticket, i den mån deras situation betraktas som någon annans ansvar. De kapitalistiska samhällsförhållandena och värderingarna är inte ansvariga för allt ont, men de har en massiv andel i det. Socialismen utgör ett hopp om en annan moralisk värld, en där, för att återigen beröra Mandels ”viktigaste lärdom av Förintelsen”, antalet människor som inte längre är villiga att uthärda moraliskt outhärdliga handlingar är tillräckligt stort för att det åtminstone kommer att ske en radikal minskning av antalet sådana fall. Det var för denna vision Mandel ägnade sitt liv, oavsett om han var balanserad eller ej i en speciell fråga.

(Översättning från engelska, Göran Källqvist.)

46 Stephen Eric Bonner, red, **The Letters of Rosa Luxemburg**, Boulder 1978, s 179-180.

47 Se Trotskij, *Om den judiska frågan*, på marxistarkiv.se, Germain [Mandel] ”La question juive au lendemain de la Deuxième Guerre mondiale”, s XII, och Ernest Germain, ”Förord till första upplagan”, i Abraham Léon, *Marxismen och judefrågan*, på marxistarkiv.se, s 30.